

HINDIY TILINING RIVOJLANISH BOSQICHLARI:

LINGVISTIK TARIXI TAHLILI

Raufova Shahzoda Behzod qizi

Toshkent Davlat Sharqshunoslik Universiteti

Sharq xalqlari tillari va adabiyoti instituti

Janubiy Osiyo tillari va adabiyoti oliy maktabi

“Filologiya va tillarni o‘qitish” ta’lim yo‘nalishi

3-bosqich hind-ingliz guruhi talabasi

Tel: +998998857232

07shaxzoda13@gmail.com

Yunusova Adolat Abdulazizovna

Ilmiy rahbar, katta o‘qituvchi

Annotatsiya: Ushbu maqolada hindiy tilining kelib chiqishi, rivojlanish bosqichlari, leksikasining boyish sabablari va manbalari haqida ma'lumotlar beriladi. Ma'lumotlar davomida misollar ham keltiriladi.

Tayanch so‘zlar: Sindh, sanskrit, Shauraseni Prakrit, Shauraseni Apabhhransha, rehta, khari boli, tatsam, ardhatatsam, tadbhav, deshaj, videshi.

Hindiy tili dunyo bo'yicha eng ko'p so'zlashiluvchi tillardan bo'lib, mandarin, ispan va ingliz tillaridan keyingi to'rtinchi o'rinda turadi. Hozirgi kunda hindiy tilida 500 milliondan ortiq odamlar ona tili va chet tili sifatida so'zlashadi. Hindiy Hindistonning ro'yxatga olingan 22 ta rasmiy tillardan asosiysi bo'lib, Hindistonning davlat tili hisoblanadi. Hindiy tili boy leksik tarixga ega bo'lib, Hindiston madaniy merosining muhim qismi hisoblanadi. Uttar-Pradesh, Madhya-Pradesh, Hariyana, Bihar, Rajasthan, Himachal-Pradesh shtatlarida hamda Dehli ittifoqdosh hududida keng tarqalgan bo'lib, unda 350 mln.ga yaqin kishi so'zlashadi. Hindiy tili dunyoning bir qancha mamlakatlarida, jumladan Nepal, Mavrikiy, Fiji, Surinam, Trinidad va Tobago kabi davlatlarda keng ko'lamda so'zlashuvchilarning tez o'sayotgan tildir.

Hindiy tili lahjalari struktura jihatidan farqlanuvchi 2 guruhga ajraladi: khari bo'li, hariyani, braj, kanao'ji, bundeli lahjalari g'arbiy guruhni tashkil qiladi; avadhi, bagheli, chhattisgarhi lahjalari sharqiy guruhni tashkil qiladi. Hindiy tilida sanskrit tilining lug'aviy va so'z yasovchi vositalari keng qo'llaniladi.

"Hind" so'zining kelib chiqishi

"Hind" so'zi sanskritcha "sindhu" – Hindistonning shimoli-g'arbidagi daryo nomining forsiy tildagi talaffuzidan kelib chiqqan. Keyinchalik daryo nomini anglatuvchi "hind" so'zi Hind-Gang pasttekisligida yashovchi aholi, ularning tili va butun boshli mintaqaga tushunchasini ifodalovchi so'zga aylandi. O'tmishda "hindi" bilan bir qatorda ushbu ma'noni beruvchi "hindui" va "hindaviy" so'zlari ham foydalanilgan. Amir Xusravning she'riyatida "hindui" va "hindaviy" so'zlari qo'llanilganini bilishimiz mumkin.

Hindiy tilining paydo bo'lishi va rivoji

Hindiy tili o'zining kelib chiqishi jihatidan hind-yevropa tillari oilasiga mansub bo'lib, u asosan Hindiston va atrof hududlarda shakllangan. Uning tarixi uch asosiy bosqichga bo'linadi:

1. Qadimgi Hind-Aryan bosqichi (miloddan avvalgi 1500–500-yillar): Bu davr Vedik sanskrit tili hukmron bo'lgan bosqichdir. Rigveda, Upanishadlar kabi muhim diniy matnlar aynan shu tilda yozilgan. Sanskrit tili hind-aryan tillarining dastlabki shakli bo'lib, bugungi hindiy tilining ildizlari aynan shu davrga borib taqaladi.

2. O'rta Hind-Aryan bosqichi (miloddan avvalgi 500 – milodiy 1000-yillar): Bu davrda sanskrit asta-sekin xalq orasida o'zgarib, Prakrit tillari shakllandi. Prakritning bir turi bo'lgan Shauraseni tili hindiy tilining bevosita ajdodi hisoblanadi. Shuningdek, buddaviy va jayn matnlarida ishlatilgan Pali tili ham o'rta hind aryan tillariga kiradi.

3. Yangi Hind-Aryan bosqichi (milodiy 1000-yildan hozirgacha): Bu bosqichda prakrit tillaridan rivojlangan Apabhramsha tili asta-sekin oddiy xalq orasida keng tarqaldi va asta-sekin zamonaviy hindiy tiliga aylandi.

Quyidagi namunalar o'rta hind-oriy tilidan hindiy tiliga o'tgan so'zlarning tovush o'zgarish jarayonini tavsiflaydi:

- Yonma-yon undoshlardan birining tushib qolishi undan avvalgi unli tovushlarning cho'ziq tus olishi: Skt. *hasta* “qo'l” > Pkt. *hattha* > Hnd. *hāth*. (हथ) bilan
- So'z oxiridagi barcha unli tovushlarning tushib qolishi: Skt. *rātri* “tun” > Pkt. *rattī* > Hnd. *rāt*. (रात)
- Burunli undoshlarning cho'ziq burun tovushli unlilarga aylanishi: *bandha* “bog'lanish” > *bāndh* (बांध)
- Urg'usiz qisqa unli tovushlarning tushib ketishi: *susthira* “barqaror” > *sutthira* > *suthrā*. (सुथरा)
- Yondosh unli tovushlarning birlashishi: *apara* “boshqa” > *avara* > *aur*. (और)
- So'z oxiridagi -m tovushining -v ga o'tishi: *grāma* “qishloq” > *gāma* > *gāv*. (गांव)
- Tanglay undoshlari bo'lgan -ḍ- ning -ṛ- yoki -l- ga aylanishi: *taḍāga* “hovuz” > *talāv* > *tālāb* (तालाब); *naḍa* “qamish” > *nal* (नाल).

- v tovushining b ga aylanishi: *vivāha* “nikoh” > *byāh*. (विवाह; ब्याह)

O'rta asrlarda hindiy tili

O'rta asrlarda Shimoliy Hindiston, Sharqiy Pokiston, Janubiy Nepal va Bangladesh hududlarini birlashtirgan Dehli sultonligi davrida hindu va musulmon madaniyatlarining aloqasiga sabab bo'lgan, asosi sanskrit va prakrit bo'lgan qadimgi hindiy tili fors tilidan olingan so'zlar bilan boyib, hindiy tilining hozirgi shakliga aylana boshladi. U davrlarda til nomi "hindaviy", "rehta", "khari boli" nomlari bilan atalib keladi. Tilning "braj" va "avadhi" lahjalari ham bo'lib, ular ma'lum vaqt badiiy adabiyot tili ham bo'lgan. Rexta (o'sha vaqtdagi til nomi) Hindistonda Shoh Jahon hukmronligi davrida hukmdor saroyining rasmiy tiliga aylanganidan keyin mashhurlikka erishdi. Hukmdor Avrangzebning shu tilda gapirgani qayd etilgan. Jumladan ushbu jadvalda arab-fors so'zlaridan olingan so'zlar keltirilgan:

Fors-arab so'zlari	Hindiyda	Ma'nosi
وقت vaqt	वक्त	vaqt
قميص qameez	कमीज़	ko'ylak
كتاب kitab	किताब	kitob
نصيب naseeb	नसीब	taqdir
كرسى kursee	कुर्सी	stul
حساب hisaab	हिसाब	hisob
قانون qanoon	क़ानून	qonun
خبر khabar	ख़बर	xabar
دنيا dunyaa	दुनिया	dunyo, olam

Mustamlakachilik, mustaqillik va undan keyingi davrlardagi hindiy

Ingliz mustamlakachiligi davrida va undan keyin ham ingliz tili va u bilan birga kirib kelgan soʻzlar bilan til lugʻati boyiydi va boyimoqda. Ular tilda chuqur ildiz otadi va tilning ajralmas boʻlagiga aylanadi. Bularning bari hozirgi norasmiy Hinglishning asosi boʻladi. Ushbu jadvalda ingliz, portugal va ular orqali boshqa tillardan kirib, hindiy tiliga singib ketgan soʻzlar keltiriladi:

Ingliz, portugal, boshqa tildan kirgan soʻzlar	Hindiyda	Maʼnosi
school	स्कूल	maktab
theatre	थिएटर	teatr
glass	गिलास	stakan
stadium	स्टेडियम	oʻyin maydoni
film	फिल्म	kino, film
phone	फोन	telefon
television	टेलीविजन	televizor
armario	अलमारी	shkaf

Mustaqillik uchun kurash davrlarida, ya'ni XIX va XX asrlardan til "hindiy" nomini olib, Mahatma Gandhi qoʻllab-quvvatlagan xalqni birlashtiruvchi umummiy til (राष्ट्रभाषा) maqomiga ega boʻladi va Hindiston mustaqillikka erishgach hindiy tili mamlakatning birinchi rasmiy tiliga(ingliz tili -ikkinchi rasmiy til) aylanadi. Bu hindiy tilining Hindistondagi ahamiyatini belgilab beradi.

1960-yillardan rasmiy til sifatida hindiy tili sanskritlashtiriladi, undan fors-arab soʻzlari siqib chiqarilib, standartlashtirilgan zamonaviy hindiy shakllantiriladi. Hozirgi

kunda tilning ushbu shakli publitsistikada keng qo'llanilib kelmoqda. Fors-arab so'zlarini o'zida jamlagan shakli aholi orasida so'zlashuv tili va asarlar hamda ijodiy ishlar yaratishda badiiy til bo'lib qolmoqda.

Hindiy tilining lug'at tarkibi

Hindiy tilidagi barcha mavjud so'zlar ularning etimologiyasiga qarab, beshta toifaga bo'linadi:

- **Tatsam** (तत्सम - "xuddi o'sha") so'zlari: Bular sanskrit tilidagi shaklini deyarli o'zgartirmasdan saqlab qolgan hindiycha so'zlar. Bunday so'zlar prakrit orqali sanskritdan o'tgan va o'zgarishsiz saqlangan bo'ladi. मित्र, वृक्ष, विज्ञान, श्रोता।

Misol uchun: hindiyda "नाम" (nām) sanskritcha "नामः" (nāmah) पहला - प्रथम दो – द्वितीय

- **Ardhatatsam** (अर्धतत्सम - "yarim tatsam") so'zlar - bu sanskrit tilidan olingan, lekin vaqt o'tishi bilan tovush o'zgarishlariga uchragan so'zlardir. Masalan, सूरज (sūraj, "quyosh") hindiy tilida सूर्य (sūrya) sanskritcha so'zidan kelib chiqqan bo'lib, talaffuz va yozilishda o'zgarishlarga uchragan.
- **Tadbhav** (तद्भव - "undan bo'lgan"): Bu so'zlar sanskrit tilidan kelib chiqqan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan fonetik o'zgarishlarga uchrab, hind tiliga moslashgan. Tadbhav so'zlar sanskritcha so'zlarning prakrit va apabhramsha tillari orqali rivojlangan shaklidir. Misol uchun: Sanskrit: कर्म (karma, "amal") → Shauraseni Prakrit: कम्म (kamma) → Hindi: काम (kāma, "ish").
- **Deshaj** (देशज - "mamlakatga xos"): Bu so'zlar mahalliy hind tillaridan olingan, lekin sanskrit yoki boshqa hind-yevropa tillaridan kelib chiqmagan so'zlardir. Ko'pincha onomatopoetik (tovushga taqlid qiluvchi) yoki hind-yevropa bo'lmagan mahalliy tillardan olingan so'zlar ushbu turkumga kiradi. Misol uchun: टपकना (ṭapaknā, "tomchilamoq"), छपछप (chapchap, "shapillash ovozi") खिचड़ी, खिड़की, कटोरा, लोटा

- **Videshī** (विदेशी - "chet elga oid"): Bu toifa hind tiliga chet tillardan kirib kelgan soʻzlarni oʻz ichiga oladi. Eng koʻp soʻz olingan tillar: fors, arab, ingliz, portugal. Misol uchun:

Forscha: क़िला (qila, "qal'a")

Inglizcha: कमेटी (committee, "komitet")

Portugalcha: अलमारी (armario, "shkaf")

Turkiy: कैची, कुर्ता

Bulardan tashqari **Sankar shabd** (संकर शब्द - aralash tillardan hosil boʻlgan soʻzlar) toifasi ham bor : टिकटघर, डाकखाना, रेलगाड़ी Bu toifalarning barchasi hindiy tilining lugʻaviy boyligini tashkil etishda muhim rol oʻynaydi.

Tatsama तत्सम	Tadbhava तद्भव	Deshya देश्य	Fors tili	Arab tili	Turk tili	Portuga l tili
sanskrit tilidan hindiy tiliga oʻzgarishsiz kirgan soʻzlar	hindiy tiliga xos boʻlgan soʻzlar	hind oriy tillariga mansub boʻlmagan soʻzlar				
दूध हाथ पृथ्वी कार्य	अग्नि पुष्प क्षेत्र मृत्यु	आग खेत धरम घी काम दही घर मोर	कटोरी थाली थैला डिबिया	आबाद आराम ज़मीन किनारा	अमीर असर इजाज़त कुर्सी	कैची कुर्ता तोप तोपची
						अलमारी गिरजा पादरी

वृक्ष ग्राम	हाथ सौ	लोटा डोसा इटली	नमक	तक़दीर	कुली	
-------------	--------	----------------------	-----	--------	------	--

Xulosa o‘rnida ta’kidlash mumkinki, hindiy tili Vedik sanskritdan prakritga, so‘ngra apabhramsha orqali rivojlanib, hozirgi zamonaviy hindiy tiliga aylangan. Bugungi hindiy tili asosan XVII-XVIII asrlarda barqaror shakllangan va hozirda Hindistonning rasmiy tillaridan biri hisoblanadi. Bu hindiy tilining kelib chiqish tarixi uzoqligini ko‘rsatadi. Bugungi kunda ham hindiy tili ko‘p so‘zlashiluvchi tillardan bo‘lib, o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Hindiy tili tilshunoslikning o‘rganilish markazida bo‘lib, ko‘plab soha izlanuvchilarini ilmiy izlanishlar olib borishiga turtki bermoqda. Shunday qilib ushbu maqolada hindiy tilining dastlabki kelib chiqish davri, o‘rta, yangi va eng yangi asrlardagi holati qisqacha umumiy o‘rganildi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. S.S. Narula. Scientific History of the Hindi language. – New Delhi.: "Navin Press", 1955.
2. R.L. Turner. A Comparative Dictionary of the Indo-Aryan Languages. –Great Britain.: "Oxford University Press", 1966
3. В.М. Бескровный. Хинди-Русский Словарь. –Москва.: "Государственное издательство иностранных и национальных словарей", 1959.
4. M.H Abdurahmonova, A.A.Yunusova. Hind filologiyasiga kirish. –Toshkent.: "Toshkent Davlat Sharqshunoslik universiteti", 2023.
5. T.G‘. G‘iyosov. Hindiston tarixi. –Toshkent.: Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti, 2015.
6. O.N. Shamatov, B.R Rahmatov. Hindiy tili leksikologiyasi. –Toshkent.: " Toshkent Davlat Sharqshunoslik instituti", 2009.